

סיבותיו של מרד בר־כוכבא

Author(s): מ"ד דר

Reviewed work(s):

Source: *Zion / ציון*, Vol. (תשל"ח), חוברת א - ב, pp. 1-11

Published by: [Historical Society of Israel/](http://www.hsi.org/)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70060402>

Accessed: 26/11/2011 11:49

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion /*.

<http://www.jstor.org>

סיבותיו של מרד בר-כוכבא

מאת משה דוד הר

א

לא כל פרשה היסטורית עשירה במקורות. ימי בית שני אינם עולים לפנינו מתוך שפע רב של ידיעות. אף-על-פי-כן זכה מרד המקבים לשני חיבורים היסטוריוגרפיים מובהקים ומעולים — ספרי המקבים א וב. המרד הגדול (מלחמת-החורבן) תואר בצורה מקיפה — ולו גם מתוך פניות אישיות — בידי יוסף בן-מתתיהו. ואילו 'פולמוס האחרון', מרד בן-כוסבה, לא זכה לשום תיאור היסטוריוגרפי בחיבור מיוחד ומפורט. עד לפני קרוב לדור היו מקורותינו העיקריים להכרת מלחמה זו: קטעי ידיעות חטופות אצל היסטוריוגרפים יווניים וסופרים רומיים (אפיאנוס; קורנליוס פרונטו; דיו קסיוס; *Scriptores Historiae Augustae*). שהחשובים שבהם היו וכתבו דבריהם דורות הרבה לאחר המרד. ולא עוד אלא שפעמים לא הגיע אלינו תיאורם במקורו, אלא בקיצור מימי-הביניים (קיצור חיבורו של דיו קסיוס נעשה בידי כסיפילינוס הביזנטי במאה הי"א); תיאורים קצרים, מגמתיים ומאחרים, אצל אבות-הכנסיה הנוצרית (אוסביוס; הירונימוס; אפיאנוס; ועוד) ובחרי-בורים נוצריים אחרים (כגון: *Chronicon Paschale*); רסיסי מסורות היסטוריות מעולפות ומדומעות באגדות, שנשתמרו בספרות חז"ל; מטבעות; כתובות רומיות בודדות. אין, אפוא, כל תימה בכך, שבפרשת מרידה זו מרובה הפרוץ על העומד. ועל דלותם של המקורות מעידות שתי עובדות מאלפות: א. עוד לפני כשני דורות לא היה מקומה של ביתר, מעוזם האחרון של המורדים, ידוע ומקובל בבירור על החוקרים, שביקשו לקבוע אותה בשרון, בשומרון, ואפילו בגליל התחתון¹; ורק סמוך לסופה של מלחמת-העולם

1 עיין: J. Derenbourg, *Essai sur l'histoire et la géographie de la Palestine d'après les Thalmuds et les autres sources rabbiniques*, I, Paris 1867 [היסטוריה], (להלן: דרנבורג, היסטוריה), I, Paris 1867, p. 427 (ועיין בייחוד הערה 3, שם); id., 'Quelques notes sur la guerre de Bar Kôzêbâ et ses suites,' *Extrait des Mélanges publiés par l'Ecole des Hautes Études*, Paris 1878, pp. 160–165; A. Neubauer, *La géographie du Talmud*, Paris 1868, pp. 103–115; E. Schürer, *Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi*, I, Leipzig 1901³⁻⁴, pp. 693–694, n. 131; H. Graetz, *Geschichte der Juden*, IV, Leipzig 1908⁴, pp. 143; W.D. Carroll, 'Bittir and its Archaeological Remains,' *Annual of the American Schools of Oriental Research*, V (1923/4), pp. 77 ff. תל-אביב תרצ"ט, עמ' 163–164; ש' ייבין, מלחמת בר-כוכבא, ירושלים תש"ו [להלן: ייבין, בר-כוכבא], עמ' קא ואילך.

הראשונה נקבע בלא צל של ספק, שיש לזהותה עם השרידים שמעל לכפר הערבי בתיר².
 ב. שמו של מנהיג המרד אף הוא לא היה ידוע בבירור ממש עד לדור האחרון —
 ההיה בן-כוזבא³ או ברכוכבא⁴? והאם שמו הראשון היה שמעון⁵ — השם, המופיע על
 גבי המטבעות שטבע⁶ — או שמא אין שמעון זה אלא רבן שמעון בן גמליאל (השני)? רק
 האיגרות והתעודות, שנתגלו לפני כחצי יובל שנים בואדי מרבעת, הביאו לידי הכרעה
 חותכת בשאלות אלו — שמו של הנשיא היה שמעון בן-כוסבה (וכוסבה בוטא כוזבה)⁸.
 ולא רק מהלכו (המדיני והצבאי גם יחד) של המרד הוא עדיין בחינת סתום, אלא אף
 סיבותיו עדיין שנויות במחלוקת. מבין שלושה הפרקים של פרשת המרד — סיבותיו, מהלכו
 ותוצאותיו — ידוע למדי רק האחרון, עניין תוצאותיו. ואין בכך כל תימה, שכן הללו,
 דיכוי של המרד, החורבן הנורא של יהודה, שבא בעקבותיו, וגזירות השמד, עמדו בראש
 עניינם של בעלי-המקורות, שהגיעו לידינו.

אף התעודות והחדשות מזמן המרד, שנתגלו בדור האחרון במדבר יהודה⁹, אינן משנות

2 הזיהוי הוצע לראשונה, כנראה, על-ידי רבי אשתורי הפרחי במאה ה"ד: 'למערב ירושלים דרומי כשלוש שעות הוא בתר' (כפתור ופרח, פרק יא, מהדורת לונדן, א, ירושלים תרנ"ו, עמ' ש), אולם נתקבל בלא ערעור רק לפני כשני דורות, לאור השרידים הארכיאולוגיים ותצלומי-האוויר.

3 כדעת דרנבורג, היסטוריה, עמ' 423; הנ"ל, ברכוזבא, עמ' 157—158; והשווה: שירר, היסטוריה, עמ' 682—683; גרין, היסטוריה, עמ' 136.

4 עיין הספרות שרשם שירר, היסטוריה, עמ' 683, הערה 101; וכך גם דעתו של ייבין, ברכוכבא, עמ' נה; והשווה: קליין (לעיל, הערה 1), עמ' 162.

5 כדעת שירר, היסטוריה, עמ' 684; ייבין, ברכוכבא, עמ' נז; ג' אלו, תולדות היהודים בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד [להלן: אלו, תולדות], ב, תל-אביב תשט"ז, עמ' 35—36.

6 הספרות בדבר המטבעות הללו רשומה אצל B. Kanael, 'Altjüdische Münzen', *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte*, XVII (1967), pp. 256—264.

7 כדעת דרנבורג (היסטוריה, עמ' 424; ברכוזבא, עמ' 157), דה סוסי (המובא אצל שירר, היסטוריה, עמ' 684, הערה 102) ומילדנברג (במאמרו: 'The Eleazar Coins of the Bar Kochba Rebellion', *Historia Judaica*, XI [1949], p. 92).

8 על תפיסה זו, כמו גם על אפשרויות אחרות, שנדחו, שאין שמעון זה אלא שמעון המקבי, או שמעון ברגיורא, כלומר שמטבעות הללו אינן כלל מימי מריתו של בן-כוסבה, אלא הן קדומות יותר, עיין: שירר, שם, עמ' 770—775; ייבין, ברכוכבא, עמ' עד-עה; אלו, תולדות, ב, עמ' 35.

9 עיין: P. Benoit, J. T. Milik, and R. De Vaux, *Discoveries in the Judean Desert*, II. *Les Grottes de Murabba'at*, Oxford 1961, Texte 24, B, 2—3, 9 (p. 124); C, 3, 8 (p. 161); 44, 1 (p. 160); 43, 1 (p. 131); E, 2, 7 (p. 128).

המדובר בשתי תגליות חשובות: א. במערות של ואדי מרבעת, בשנת תשי"ב (1952), על-ידי משלחת ירדנית (מחלקת העתיקות); בית-הספר הצרפתי הדומיניקני לחקר המקרא והארכי-אולוגיה; בית-הנבאת על שם רוקפלר; תעודות אלו נתפרסמו פרוסום סופי ב-1961 בקובץ הנ"ל בהערה 8. ב. במערות של נחל חבר, נחל משמר ונחל צאלים, בשנים תש"ך-תשכ"א

(1960—1961), על-ידי משלחת ישראליות (האוניברסיטה העברית; החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה; אגף העתיקות); תעודות אלו לא נתפרסמו רובן עד היום. לקצת, שנתפרסמו, בשלמותן או במקטע, עיין ידיעות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, כ"ה, א—ב' (תשכ"א); שם, כ"ו, ג—ד' (תשכ"ב); וכן: י' פולוצקי, 'שלוש תעודות מארכיונה של בבתה בת שמעון', ארץ-ישראל, ח' (תשכ"ז), עמ' 46—51. והשווה גם הסקירה התמציתית

את המצב מיסודו. התעודות, לשני סוגיהן — המסמכים המשפטיים (שטרות-נישואין, כתובות, גט פיטורין, שטרות-מכר וחכירה, וכיוצא באלו) והאיגרות של האדמיניסטרציה הצבאית והאזרחית של בן-כוסבה — אין ערוך לחשיבותן מבחינות שונות — לשוניות¹⁰, הלכתיות והיסטוריות. אולם אין בהן כדי לפתור את השאלות החמורות והבעיות הסתומות בדבר סיבותיו ומהלכיו העיקריים של המרד¹¹ (ונסיונותיהם של קצת חוקרים לפתור שאלות מכריעות מעין אלו על-פי קריאות מפוקפקות והשלמות בלתי-מבוססות אין בהם אלא כדי להעמיד ביתר שאת על הפער שבין הרצוי לבין המצוי)¹². בעיות אלו — בדבר סיבותיו ומהלכיו של המרד ובדבר היחס שביניהם לבין גזירות השמד — עדיין צריכות להיות נדונות לאור המקורות המעטים והדלים, המצויים בידינו זה כבר¹³.

ב

הדריינוס, שנתן דעתו וזמנו על ענייני הפרווינקיות יותר מאשר על רומי גופה, ביקש, כנראה, בתחילת ממשלתו לקרב את היהודים. יש להניח, שמנעוריו שמע על היהודים דעות שונות ומשונות, שנעו בין שנאה וגינוי, נוסח טקיטוס, לבין אהדה ושבה, נוסח פלוטינה, אשתו של טריינוס. דומה, שבסוף ימי טריינוס, שעה שהדריינוס שימש פרוקונסול בסוריה, הסמוכה ביותר למסופוטמיה, שהיתה אז אחת הזירות העיקריות של מרד היהודים, לא נצטיירו לו היהודים בצבעים נעימים כלל. אולם על אף זאת, ואולי דווקא גם בגלל זאת, ניסה תחילה לפתור את "הבעיה היהודית" באימפריה הרומית בדרכי שלום. אין ספק, שבזמן שירותו הקצר בסוריה היה סיפק בידי הדריינוס לעמוד על בעיה זו מקרוב. וודאי פגש ביהודים תושבי סוריה, וייתכן מאוד, ששוחח גם עם כמה יהודים חשובים מארץ-ישראל, שנודמנו לסוריה. יהודי סוריה, שהיתה מיושבת יהודים יותר מכל פרווינקיה אחרת

של נ' אביגד, י' אהרונ, י' ידן ופ' בראדון, בערך 'מערות מדבר יהודה', אנציקלופדיה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל, ב, ירושלים תשל"א, עמ' 340—359.
 10 עיין, לפי שעה, י' קוטשר, 'לשונן של האיגרות העבריות והארמיות של בר כוסבה ובני דור', לשוננו, כ"ה (תשכ"א), עמ' 117—133; כ"ו (תשכ"ב), עמ' 7—23.
 11 הדברים אמורים לא רק לגבי התעודות ממרבית, אלא גם לגבי התעודות מנחל חבר, עד כמה שניתן לשפוט הן על פי מה שכבר נתפרסם מהן הן מתוך מה שכבר פורסם עליהן (עיין: הערה 9 לעיל). והשווה: S. Applebaum, *Prolegomena to the Study of the Second Jewish Revolt (A.D. 132–135)* [= *British Archaeological Reports, Supplementary Series*, 7], Oxford 1976 [הקדמה], p. 1.
 12 על נסיונו של מיליק למצוא בתעודות מרבית את ההוכחה לכיבוש ירושלים על-ידי בן-כוסבה (עיין בספר הנ"ל, בהערה 8, עמ' 205) עיין להלן, הערה 44. נסיונות דומים של אחרים, כגון למצוא בתעודות הללו את שמו של עקיבה, אף הם בחינת הררים התלויים בפחות משערה.
 13 לאחרונה שוב נזקקו לשאלות אלו: E. Mary Smallwood, *The Jews under Roman Rule*, [להלן: סמולווד, היהודים] Leiden 1976, pp. 428–466 [להלן: גיגר, הגזירה על המילה ומרד ברכוכבא, ציון, מ"א (תשל"ו) [להלן: גיגר, הגזירה], עמ' 139—147].

באימפריה הרומית (חוץ מיהודה, כמובן), לא נטלו כל חלק במרידות בימי טריינוס; ואפשר, שכינצא בהם נהגו היהודים בארץ^{13*}.

ייתכן מאוד, שאחת מתכניותיו של הדריינוס היתה הקמתו מחדש של בית-המקדש, כחלק משיקומה של ירושלים החרובה¹⁴ — מפעל אופייני לאימפרטור זה, שהיה aedificator למופת. דומה, שתכנית זו כרוכה היתה בנסיון להגיע לידי הסכמה כללית עם היהודים בפרווינקיה Iudaea ובתפוצות הגולה גם יחד¹⁵. ואף מסתבר, שנסיון זה — בתחום המדיני והרוחני גם יחד¹⁶ — קשור היה, מצד השלטון הרומי, בהנחה בדבר ויתורים הלכתיים

^{13*} על מספרם של יהודי סוריה ראה: יוסף בן-מתתיהו, מלחמות ז, 43; והשווה: פילון, המלאכות אל גיוס, 245. על שאלת השתתפותם של יהודי הארץ במרידות בימי טריינוס עיין להלן, הערה 32.

¹⁴ ראה: בראשית רבה סד, י (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 710); והשווה: איגרת בר-נבא טז, 5-1; ועיין: גרץ, היסטוריה, עמ' 126-129, 408-411; דרנבורג, היסטוריה, עמ' 412-417; A. Von Schlatter, *Zur Topographie und Geschichte Palästinas*, Stuttgart 1893, pp. 61 ff. דורות הראשונים, א/ה, פרנקפורט ע"ב מיין תרע"ח, עמ' 575; idem, *Die Tage Trajans und Hadrians*, Gütersloh 1897, pp. 61 ff. M. Auerbach, 'Zur politischen Geschichte der Juden unter Kaiser Hadrian', *Jeschurun* (Ed. Wohlgemuth), X (1923), pp. 398 ff. קליין (לעיל, הערה 1), עמ' 161; א"א אורבך, חז"ל, פרקי אמונות ודעות ירושלים תשכ"ט, עמ' 604; M. D. Herr, 'Persecutions and Martyrdom in Hadrian's Days', *Scripta Hierosolymitana*, XXIII (1972) [להלן: הר, רדיפות], pp. 85 ff. של הדיעות השונות בעד ונגד קבלתה של תפיסה זו יש אצל אלון, תולדות, א, תל-אביב תשי"ג, עמ' 271-289).

¹⁵ תכף לעלייתו לשלטון עשה הדריינוס שני מעשים, שהיה בהם כדי לפייס את היהודים: א. סילוקו, וסמוך לכך הוצאתו להורג, של לוסיוס Quietus, הלגטוס של הפרווינקיה Iudaea, שנתמנה לתפקיד זה על-ידי טריינוס, בסוף ימיו, כפרס על דיכוי מרידת היהודים במסופוטמיה (עיין לאחרונה: E. Schürer, G. Vermes, F. Millar, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ*, I, Edinburgh 1973 [היסטוריה] p. 518. והשווה מה שכתב תלמידו ד' גרא [גרסוביץ], בעבודת הגמר שלו [בהדרכת פרופ' מ' שטרן], הממשל והצבא הרומאי ביהודה מחורבן הבית השני ועד לפירוק מרד ברי-כוכבא, ירושלים, תשל"ז, עמ' 25-27). ב. חיובם בדין והענשתם של היוונים, רודפי היהודים, באלכסנדריה של מצרים (עיין לאחרונה: V. Tcherikover-A. Fuks, *Corpus Papyrorum Judaicarum*, II, Cambridge, Mass. 1960, No. 158, pp. 87-99. במצרים בתקופה ההלניסטית-הרומית לאור הפאפירולוגיה, ירושלים תשכ"ג, עמ' 125-126, 163 ואילך). אמנם נכון שבשני המקרים עמדו לנגד עיניו של הדריינוס גם מגיעים אחרים — אישיים (סילוקו והמתתו של קוויטוס על שום היותו יריב ומתחרה פוטנציאלי לכס השלטון), או הבטחת שלומה וטובתה של האימפריה בכלל (לאחר דיכוי של tumultus Iudaicus באלכסנדריה שוב לא היה מקום לפרעות של יוונים ביהודים אפילו בסוף ימי טריינוס — עיין בקובץ הנ"ל של צ'ריקובר-פוקס, שם, מס' 435, עמ' 228-233, ובספרו הנ"ל של צ'ריקובר, עמ' 166 ואילך). אולם אין כל ספק, שאף פיוסם של היהודים הוא שעמד לנגד עיניו. ומכאן אף ההערכה המופלגת מצד היהודים כלפי הדריינוס בראשית ימיו — ראה: הסיביליה החמישית, 46-50. והשווה: הר, רדיפות, עמ' 90-91.

¹⁶ ראה: מכילתא (דברי ישמעאל), שירה, ג (מהדורת הורוויץ-רבינ, עמ' 127). ועיין מה שכתב 'י' בער, במאמרו 'עם ישראל, הכנסיה הנוצרית והקיסרות הרומית מימי ספטימיוס סברוס ועד 'פקודת הסבלנות' של שנת 313, ציון, כ"א (תשט"ז), עמ' 2-3; הר, רדיפות, עמ' 91 ואילך, ושם, הערה 19, נרשמה ספרות קודמת נוספת. ראה נוספת היא פרשת הדיאלוגים

מסוימים ביחסם של יהודים לנוכרים. כך, דרך משל, מן הסתם ברי היה להדרייגוס, שבבית המקדש המשוקם בירושלים יהא הפולחן פתוח לנוכרים ושהוא גופו יוכל, לכשיבקר בו, ליטול חלק בעבודתו. נסיון זה של הדרייגוס לא הצליח — כנראה דווקא מחמת התנגדותם של היהודים לאותם ויתורים, שלהם קיוו הרומיים. אותה שעה, משראה את סירובם של היהודים, חזר בו הדרייגוס מתכניתו לבנות את הבית¹⁷. אכזבתם של היהודים גדולה היתה, אולם תכניתם של הקיצוניים, שביקשו למרוד ברומי, נדחתה על-ידי עצתם של המתונים¹⁸. לכאורה דומה היה, שבכך נסתיימה הפרשה, וכמות שאמר רבי יהושע בן חנניה: 'דיינו שניכנסנו לאומה הזו בשלום ויצאנו בשלום'¹⁹. אולם לא היתה זו אלא תחילתם של דברים.

בשנת 130 לספה"נ עבר הדרייגוס דרך יהודה וערביה במסעו מסוריה למצרים²⁰. בשנה שלאחריה שוב עבר, כנראה, ביהודה בדרכו חזרה ממצרים לסוריה. ודומה, שבאותו פרק זמן נפל דבר, שבו יש לבקש את הסיבה למרידתם של היהודים ביהודה.

המרובים שבין הדרייגוס ורבי יהושע בן חנניה (עיין מה שכתבתי במאמרי: 'רדיפות, עמ' 93, ובמאמרי: 'משמעותם ההיסטורית של הדיאלוגים בין חכמים לגדולי רומי', דברי הקונגרס העולמי החמישי למדעי היהדות, ד, ירושלים תשל"ג, עמ' 284–286) ושביין טיגיוס רופוס ורבי עקיבא, שנתקיימו קודם המרד ומאסרו של האחרון (עיין במאמרי: 'רדיפות, עמ' 92, ובמאמרי הנ"ל: 'משמעותם ההיסטורית וכו', עמ' 277–278 [והשווה גם שם, עמ' 281 ואילך]). גייגר, הגזירה, הערה 40 (בעמ' 147), כותב: 'לטענתו של הר, כי השיחות בין טיגיוס רופוס ור' עקיבא לא התקיימו לאחר מאסרו של זה, אין רגליים; ראה: ירושלמי, ברכות ט, דף יד ע"ב; סוטה ה, דף כ ע"ג; השווה גם ליברמן, 'רדיפות דת ישראל, עמ' רלא ואילך'. אולם ההיפך הוא הנכון — טענתי, במאמרי הנ"ל, שאין במקורות שבספרות חז"ל שום רמז לכך, שהויכוחים בין טיגיוס רופוס ור' עקיבא נתקיימו אחרי מאסרו של האחרון, נכונה בהחלט; וכבר קדמני בזה, כמות שצייתי שם, ש' ליברמן, במאמרו 'The Martyrs of Caesarea', *Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves* VII (1939–1944) p. 421, n. 29, [ליברמן, המרטיירים; ועיין עתה מה שכתב במאמרו 'רדיפת דת ישראל', ספר היוכל לשלום בארון, גיוירוק תשל"ה [להלן: ליברמן, 'רדיפת], החלק העברי, עמוד רלא ('האגדה — אינה מזכירה את מקום הויכוח ובאיו הדמנות נפגש אתו') — רלב ('יתכן שאף כמה מן הויכוחים של טיגיוס רופוס עם ר' עקיבא עיקרם בבית הסוהר, אעפ"י שבמקורות שלנו אין רמז לכך'). יוצאות מן הכלל השיחות, שבהן נזכר בפירוש לא רק שנתקיימו בבית הסוהר, אלא בשעת חקירותיו ועינויו של ר' עקיבא, כגון זו המתוארת בירושלמי ברכות וירושלמי סוטה, כנ"ל, וצייתי לכך בפירוש במאמרי הנ"ל משמעותם ההיסטורית וכו', עמ' 287, והערה 122, שם — ונעלמו הדברים מגייגר.

17 עיין: הר, 'רדיפות, עמ' 93. לפי תפיסה הפוכה, שהובעה לאחרונה בצורה חריפה על-ידי אפלבוואם, הקדמה, עמ' 4–5, תיכנן הדרייגוס מלכתחילה לבנות את ירושלים כעיר אליטית, בלא שהיהודים יעמדו על כונתו; אולם מחמת התנגדותם העזה של היהודים, משירדו לאחר זמן לסוף דעתו, חזר בו מתכניתו; אלא שלאחר מכן שוב חזר בו מביטולו ושב לתכניתו הראשונה. אולם תפיסה זו אינה הולמת כלל את הסיפור בבראשית רבה (לעיל, הערה 14). עיין: הר, שם (כנ"ל, הע' 17).

18 בראשית רבה סד, י (מהדורת תיאודור-אלבק, עמוד 712 — והבאתי הדברים על-פי כ"י ותיקנה).
19 דיו קסיוס, היסטוריה, בקיצורו של כסיפילינוס [להלן: דיו קסיוס], ס"ט, 11, 1; השווה גם

20 XIV, 4 [להלן: ספרטיינוס] *Scriptores Historiae Augustae*, Spartianus, Hadrianus

- דיו קסיוס, ס"ט, 12, 2—1.
ספרטיניוס, XIV, 2: 'Vetabantur mutilare genitalia'.
W. F. Stinespring, 'Hadrian in Palestine ראה המקורות הנזכרים בהערה 20 לעיל. ועיי':
129/130 A.D.', *Journal of the American Oriental Society*, LIX (1939), pp. 360–365
S. Follet, 'Hadrien en Égypte et en Judée,' *Revue de Philologie de littérature et d'histoire anciennes* (3ème série), XLII (1968) [פולה]:
54–77. [הדריינוס].
עיי': F. Gregorovius, *Der Kaiser Hadrianus*, Stuttgart 1884, pp. 188 ff.
H. Strathmann, 'Der Kampf um Beth-Ter,' *Palästina-jahrbuch*, XXIII (1927), pp. 92–123
(תשכ"ו), עמ' 130–131; גייגר, הגזירה, עמ' 139 ואילך; א' אופנהיימר, במאמרו: 'היישוב
היהודי בגליל בתקופת יבנה ומרד בריכוכבא', קתדרה, 4 (תשל"ו), עמ' 63.
עיי': הר, רדיפות, עמ' 92–93; ליברמן, רדיפת, עמ' ריד: 'אין ספק שהאיסור על המילה
שימש כסיבה עיקרית וכגורם ראשי לפריצת המרד בימי בר כוכבא, כפי שכבר ראה לנכון
Spartianus. על העובדה, שמכל-מקום קדם איסור המילה למרד, עמדו, מלבד כל הנזכרים
להלן (בהערה 26), גם: ליברמן, המרטררים, עמ' 423–424; ש' ספראי, במאמרו: 'סקיקרקון',
ציון, י"ז (תשי"ב), עמ' 61; א' לינדר, במאמרו: 'השלטון הרומי והיהודים בתקופת קונס-
טאנטינוס', תרביץ, מ"ד (תשל"ה), עמ' 127–128; A. M. Rabello, 'A Tribute to Jean Juster,'
Israel Law Review, XI (1976), pp. 223–224, 241–243. לדיעה קיצונית עוד יותר,
היינו שגזירת המילה היתה הסיבה היחידה, עיי': פולה, הדריינוס, עמ' 71, 74–75.
עיי': דרנבורג, היסטוריה, עמ' 415 ואילך (בייחוד עמ' 419–420); שירר, היסטוריה, עמ' 674
ואילך; J. Juster, *Les Juifs dans l'empire romain*, Paris 1914, I, pp. 226, 264–265;
II, pp. 190–191; עמ' 402–405; סטיינספרינג (לעיל, הערה 23), עמ' 363–364; ייבון, בריכוכבא,
הערה 14, עמ' 402–405; סטיינספרינג (לעיל, הערה 23), עמ' 363–364; ייבון, בריכוכבא,
עמ' נא–נג; אלון, תולדות, ב, עמ' 9–13; E. Mary Smallwood, 'The Legislation of
Hadrian and Antonius Pius against Circumcision,' *Latomus*, XVIII (1959), pp.
334–347; idem, 'The Legislation etc.: Addendum,' *ibid.*, XX (1961), pp. 93–96;
Lucette Huteau-Dubois, 'Les sursauts du nationalisme juif, 438–428,'
Revue des études juives, CXXVII (1968), pp. 133–209 (בייחוד עמ' 172–173); ש' אפלבוים, במאמרו:
'המרד השני ומחקרו', מחקרים בתולדות עם ישראל וארץ-ישראל (אוניברסיטת חיפה), ב'
(תשל"ב), עמ' 40–43; הנ"ל, הקדמה, עמ' 7–9; שירר-ורמשימילר, היסטוריה, עמ' 535–

הבעיה קשה מאוד. אוסביוס אינו מזכיר בתורת סיבה למרד אף לא אחת משתי הסיבות שמנינו²⁸. יתר על כן, מדבריו יוצא שבנייתה של Aelia Capitolina היתה תוצאה, ולא סיבה, של המרד²⁹. לעומת זאת סבורים חוקרים הרבה³⁰, שגזירת-המילה היתה תוצאה, ולא סיבה, של המרד. גם את הידיעות, ההולכות ומתרבות, משנה לשנה, בדבר התעצמותו של הצבא הרומי בארץ ערב המרד³¹, מפרשים חוקרים שונים בדרכים שונות — אם על שום והירותו של השלטון אחרי המלחמות (tumultus Iudaicus) בימי טריינוס (בייחוד לשיטת אלו, הסבורים, שהמלחמות הללו הקיפו גם את הארץ)³², או מחמת זעזועים בלתי-פוסקים ביהודה, או כדי לאכוף את מדיניותו של הדריינוס — איכא דאמרי בעניין Aelia ואיכא דאמרי בעניין האיסור לימול. לכל הדעות אפשר לפרש את המציאות של פסלי הדריינוס ואת מפעלי-הבנייה שלו בארץ סמוך לשנת 130³³ כפרי ביקורו (או ביקוריו) בארץ באותה שנה (ובו שלאחריה)³⁴.

542. השווה גם: הר, רדיפות, עמ' 93–94; הנ"ל, במאמרו: 'האם נשתתף הגליל בפולמוס של קיטוס או במרד בר-כוכבא?' קתדרה, 4 (תשל"ז), עמ' 73.
- 27 עיין: H. Mantel, 'The Causes of the Bar Kokba Revolt,' *Jewish Quarterly Review*, LVIII (1967/8), pp. 224–242, 274–296; idem, 'Postscript,' *ibid.*, LIX (1968/9), pp. 341–342, ותפיסתו רחוקה ודחיה — ועיין מאמרי רדיפות, עמ' 94, הערה 29*; גייגר, הגזירה, עמ' 145; סמולוד, היהודים, עמ' 438, הערה 39; והשווה גם שירר-ורמש-מילר, היסטוריה, עמ' 537, הערה 101. ולעניין הכרונולוגיה המוטעית שלו השווה אלו, תולדות, ב, עמ' 4, והערה 31, שם.
- 28 ומכאן תפיסתו המוטעית של מנטל, במאמרו (לעיל, הערה 27).
- 29 אוסביוס, תולדות הכנסיה, IV, 6; השווה גם ספרו כרוניקון (בתרגום הלטיני של הירונימוס), שנת 136.
- 30 עיין ברשימה, שהובאה לעיל, בהערה 24.
- 31 עיין, בין השאר אלו, תולדות, ב, עמ' 4–9; ב' ליפשיץ, 'לגיונות רומיים בארץ-ישראל', ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, כ"ג (תשי"ט), עמ' 53–67; הנ"ל, 'Sur la date du transfert de la legio VI Ferrata en Palestine', *Latomus*, XIX (1960), pp. 109–111; מ' הקר, 'כביש רומאי לגיוציפורי', ידיעות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, כ"ה (תשכ"א), עמ' 175–186; מנטל (לעיל, הערה 27), עמ' 237 ואילך; אפלבוים (לעיל, הערה 26), עמ' 41–42, 47–48; הנ"ל, הקדמה, עמ' 19–20; לינדר (לעיל, הערה 25), עמ' 127, הערה 182. לסקירה כללית ממצה על הצבאות הרומיים, שנטלו חלק במלחמה, עיין: שירר-ורמש-מילר, היסטוריה, עמ' 547–549; סמולוד, היהודים, עמ' 446 ואילך; אפלבוים, הקדמה.
- 32 עיין בספרות, שהבאתי במאמרי: האם נשתתף הגליל וכו' (לעיל, הערה 26), עמ' 72, הערות 54–55; ויש להוסיף על כך עתה גם: סמולוד, היהודים, עמ' 421–427. אצל כל אלו נזכרה ספרות קודמת נוספת.
- 33 613– Germer-Durand, 'Épigraphie palestinienne,' *Revue biblique*, III (1894), pp. 614; idem, 'Inscriptions romaines et byzantines de Palestine,' *ibid.*, IV (1895), pp. 75–76; אלו, תולדות, ב, עמ' 9, 15; והשווה הספרות, שנרשמה בהערה 31 לעיל; וכן: שירר-ורמש-מילר, היסטוריה, עמ' 541–542; סמולוד, היהודים, עמ' 431–432; ולאחרונה השווה: ג' פרסטר, 'הגליל ערב מרד בר-כוכבא — העדות הארכיאולוגית', קתדרה, 4 (תשל"ז), עמ' 77–80.
- 34 והשווה לאחרונה, פולה, הדריינוס.

דומה, שראוי לנסות ולהכריע במחלוקת לאור המקורות שבספרות חז"ל. לעדותם של הללו, שאינה משתמעת לשתי פנים, קדמה גזירת-המילה למרד (ועל אחת כמה וכמה לשאר הגזירות) ³⁵.

כידוע אסר דומיטיניוס את הסירוס ³⁶, הדרייניוס כלל, כנראה, את המילה בסירוס ³⁷. בכך לא נתכוון לפגוע בפירוש ביהודים דווקא ³⁸. ולא עוד אלא, שייתכן מאוד, שלכתחילה הניחו היהודים, שהם יהו פטורים מגזירה זו, כשם שהיו, דרך משל, פטורים מן החובה הכללית של פולחן הקיסר. אולם עד מהרה נתחזרה להם האמת. הגזירה ³⁹ נגזרה, כנראה, בשנת 130, או קצת סמוך לה, מלפניה או מלאחריה, היינו בשעת ביקורו של הדרייניוס במזרח. אותה שעה, אפוא, נתברר להם ליהודים, שהגזירה חלה אף עליהם ⁴⁰. ובין אם דבר זה בלבד הוא שהביא בסופו של דבר למרד ⁴¹ בין אם נצטרפה לכאן כבר אז התכנית

35 עיין במקורות, שנמנו במאמרי: רדיפות, עמ' 93, הערה 27, ועמ' 98—99, הערה 51.
36 ראה: דיו קסיוס, ס"ז, 3; ס"ח, 2, 4; סוטוניוס, חיי שנים-עשר הקיסרים, דומיטיניוס, ז', 1; פילוסטרוס, חיי אפולוניוס מטאנה, ר', 42.

37 עיין, בין השאר: Th. Mommsen, *Römisches Strafrecht*, Leipzig 1899, pp. 637 ff.
זיסטר, בספרו הג'ל (לעיל, הערה 26), שם; סמולוד, במאמרה הג'ל (בהערה 13); והשווה עוד: Z. Zmigryder-Konopka, 'Les Romains et la circoncision de Juifs,' *Eos*, XXXIII (1930/1), pp. 334—350. ועיין במאמרים הג'ל בהערה 25.

38 והשווה המסורת הסורית בדבר ביטול המילה בערביה זמן קצר לאחר כיבושה (שחל בשנת 106 לספה"נ) [שירר-ורמש-מילר, היסטוריה, עמ' 539, הערה 110]; ורמו לדבר אף במדרש קהלת רבה ב, ט"ז: 'אימי קנטרון היה כותב לאדריאנוס קיסר; א"ל: אם למולים את שונא — אלו הישמעאלים —' (המובאה על-פי דפוס ראשון, פיזור רעט).

39 ואם אין ראייה לדבר, היינו להכללת המילה בגדר סירוס, זכר לדבר. לשונו של ספרייניוס: 'mutilare genitalia' (הערה 22 לעיל) יפה הן כנגד castratio הן כנגד circumcisio.

40 הנימולים היו בדרך-כלל מצויים במזרח (יהודה; ערביה; מצרים). ואין ספק, שכאן, במזרח, ניתנה הוראה למושלים המקומיים לכפות את הגזירה ולבדוק אחריה. לא ידוע על כפייתה לגבי יהודים בתפוצות הגולה — ואפשר, שדבר זה תוכנן לשלב מאוחר יותר, אלא שלא הספיקו להוציאו לפועל עד לתיקונו של אנטונינוס.

41 גייגר, הגזירה, טוען, שגזירה על המילה קודם המרד היא לא רק בלתי-מוכחת, אלא אף בלתי-סבירה. לדעתו איסור המילה הכללי באימפריה (להבדיל מגזירות מקומיות וחלקיות של טיניוס רופוס ביהודה) אינו מעשהו של הדרייניוס, אלא דווקא של אנטונינוס פיוס. אולם על כך יש להקשות — על שום מה יקום אנטונינוס, אימפרטור שקט זה, שראה עצמו משועבד לאימפריה ומשרת נאמן של שלוומה ושלוחות (עיין: *Scriptores Historiae Augustae*, Capito-
linus, Antonius Pius, IV), ויגזור איסור כללי על המילה (ולו גם תוך כדי פטירת היהודים מאיסור זה). אם, כדברי גייגר, איסור זה הוא בלתי-סביר מצד הדרייניוס, על אחת כמה וכמה שהוא עוד פחות סביר מצידו של אנטונינוס. יתר על כן, קביעתו של גייגר, ששוב אין עוררין רציניים על כך, שלא היה חוק כללי נגד הנצרות עד המאה הג' לספה"נ ושהרדיפות על הנוצרים באו רק מכוח coercitio של מושלים פרוווינציאליים, אינה מדויקת (השאלה היא, כמובן, מי הוא חוקר 'רציני' ?). דברי טרטוליאנוס: 'Non licet esse vos' (אפולוגטיקוס, IV, 4) מניחים קיומו של חוק כנגד הנוצרים. הוא הדין בעדות העולה מאיגרתו של פליניוס הצעיר לטרייניוס (איגרות, X, 96 [97]), ובייחוד מן השימוש בה במונח cognitio (שם, שם, 8): M. Dury, 'Lettre de Plinie Le Jeune, IV, Paris 1964' (*Collection des Universités de*

לבנות במקום ירושלים את Aelia Capitolina⁴² — בין כך ובין כך, לא יכלה עוד התסיסה, שהיתה קיימת בקרב העם זה כבר, מסיבות שונות, להיכלא — והמרד פרץ⁴³. תחילה, כידוע, היתה ידם של המורדים על העליונה. אולם עדיין לא הוכרעה שאלה גדולה — האם נפלה אף ירושלים בידיהם⁴⁴? מכל מקום, לאחר זמן, משהחלו הרומאים

France publiée sous le patronage de l'Association G. Budé), *Lettres, Livre X*, p. 71: 'Mais Plinie parle explicitement de *cognitio*, c'est-à-dire d'une procédure résultant de l'exercice de la justice criminelle. Force est donc de supposer l'existence d'une législation spéciale contre les chrétiens' (שם), מנוגדת לאפשרות של *coercitio*. והשווה גם: E. Bickerman, 'Trajan, Hadrian, and the Christians', *Rivista di filologia e di istruzione classica*, XCVI (1968), pp. 290–315. וכללו של דבר, עד היום רווחות בין החוקרים שלוש תפיסות בדבר היחס לנוצרים באימפריה הרומית: (א) היתה חקיקה אנטי-נוצרית מפורשת, שהכריזה את הנצרות *religio illicita*. (ב) היתה מדיניות אימפריאלית נגד הנוצרים, אך בלא חקיקה מפורשת; לפיכך צריך היה להאשים את הנוצרים בפשעים רגילים חמורים ומגונים ביותר, כגון: רצח, גילוי-עריות, שוד, וכיוצא באלו. (ג) לא היתה חקיקה אנטי-נוצרית אף לא מדיניות אימפריאלית עקיבה כנגדם, אלא רק דרישות משטריות מכוח *coercitio* של *magistrati* מקומיים בלבד. והשווה: K. H. Waters, 'The Reign of Trajan, and its Place in Contemporary Scholarship (1960–72)', *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II/2, Berlin–New York 1975, pp. 406–411 (תודתי נתונה לידידי ד"ר א"מ רבילן, שהעירני על מאמר זה ושנהגתי מעצתי בשאלה המשפטית של היחס לנצרות). ועדיין צריך עיון גדול. יוצא, אפוא, שהאנלוגיה של הנוצרים רחוקה מלספק הכרעה חד-משמעית ביחס ליהודים בימי הדריינוס. — עוד, כלום יעלה בכלל על הדעת, שפרוקונסול פרוינציאלי ישתמש בסמכות *coercitio* מרחיקת לכת כל כך, מעין זו, שגייגר מייחס לטיניוס רופוס בגזירת גזירות-השמד כתגובה על המרד (ולשיתו אף איסור המילה בכלל), שעה שהאימפרטור גופו מצוי באזור, ובלא ליוקק לרשותו? — אמנם מסתבר, שלמעשה היתה סמכות ההוצאה לפועל ביהודה הן של גזירת המילה (השווה הערה 40 לעיל) הן של גזירות השמד, שבאו מאוחר יותר, בידי הפרוקונסול המקומי והמדיניות האימפריאלית של הדריינוס הוצאה, אפוא, לפועל מכוח *coercitio*. דומה, שאכן כך אירע, אלא שהוצאתה לפועל של התכנית נדחתה לשנים אחדות. והשווה גם פולה, הדריינוס, עמ' 71–75. הנסיון להכריע בשאלה זו בעזרת מטבעות Aelia Capitolina אינו משכנע — עיי' L. Kadman, *The Coins of Aelia Capitolina (Corpus Nummorum I)*, Jerusalem 1956, p. 25. בימי בית שני, ירושלים 1966, עמ' 60–62; הנ"ל, מטמון המטבעות באיזור הר חברון, הר חברון — לקט מאמרים ומקורות, תל-אביב תש"ל, עמ' 67–68; אפלבוים, הקדמה, עמ' 8. משורר גילה, שבמטמונים, שהוטמנו, כנראה, על-ידי פליטים לאחר תום המרד מצויות גם מטבעות Aelia. אולם אין מכאן ראיה, שהעיר נוסדה כבר בשנת 131, כדבריו, שכן המטמונים הוטמנו, כנראה, רק בסוף שנת 135 או בשנת 136. והשווה: הערה 44 להלן.

43 ברור, שהמרד פרץ לאחר הכנה מדוקדקת ותכנון קפדני, אך לא בהכרח ממושך מאוד.
44 לדעת רוב החוקרים אכן כך אירע והמורדים אף החלו בבניית בית-המקדש, הקימו מזבח וחידשו את העבודה. לאחרונה נעשו כמה נסיונות להכריע בשאלה זו. נסיונו של מיליק (לעיל, הערה 12), למצוא ראיה חותכת לכיבוש ירושלים בידי המורדים בתעודות מרבעת אינו מוצלח, שכן קריאותיו הן מופקקות ומשוערות, אף לעדות עצמו. נסיון הפוך נעשה בעזרת הממצאים הנומיסמטיים. מסתבר, שבחפירות, שנערכו בירושלים בעשר השנים האחרונות לא נמצאו כמעט כלל מטבעות 'כוזביות' של המורדים (עיי' ש' אפלבוים [לעיל, הערה 26], עמ' 51, הערה 70; הנ"ל, הקדמה, עמ' 27, והע' 241 [בעמ' 83] — [מפי ב' מר], על כך, שמתוך 18,000 מטבעות שנתגלו היתה רק אחת ממרד בן-יכוסבה [בשלב מאוחר יותר נתגלתה עוד

מנצחים והולכים, עמדו וגזרו שורה של גזירות על מצוות עשה שבתורת-ישראל⁴⁵. ועם סיומו של המרד – נפילת ביתר וחורבנה – אף החלו בפועל בהקמתה של Aelia Capitolina⁴⁶.

הן המרד הגדול הן מלחמות היהודים בגולה בימי טריינוס באו לעולם על רקע תקוות משיחיות אפוקליפטיות-אסכולוגיות כשבצידן אפשרויות מדיניות ריאליות. אין לשכוח, ששתי המרידות הללו אירעו עשה שהאימפרטורים המושלים באימפריה הרומית, נירון וטריינוס, עמדו לפתוח במסעות מלחמה אדירים לכיבוש פרסיה והמזרח כולו, לרבות הודו⁴⁷. בשני המקרים היתה ליהודים שעת-הכושר מצד החישוב המדיני הריאלי ובשניהם

מטבע אחת; וכיוצא בזה שמעתי בעל-פה מפי פרופסור ב' מור ומפי ד"ר י' משורר). יש המבקשים ללמוד מכאן, שירושלים לא נפלה מעולם בידי המורדים (כך ד"ר י' משורר, בשיחה עמי, כנ"ל, בניגוד למה שכתב בספרו הנ"ל [לעיל, הערה 42], עמ' 63), אלא שעדיין צריך עיון גדול. והשווה גם: אפלבאום, הקדמה, עמ' 62–63. אם אכן לא נפלה ירושלים בידי אנשי בר-כוכבא, ייתכן מאוד, שהרומאים החלו בהכנות ממשיות לבניית Aelia כבר בשנת 133.

45 עיין: הר, רדיפות, עמ' 94–102 (ושם צוינה ספרות קודמת); ליברמן, רדיפת, עמוד ריד ואילך. לטענתו של גייגר, הגזירה, שמקורות הרבה בספרות חז"ל כורכים יחד את גזירת-המילה ושאר הגזירות, ומכאן, לדבריו, שגזרו כולן כאחת – יש להשיב, שלאחר זמן, משגזרו שאר הגזירות שוב לא הבחינו חכמים בדקויות של מוקדם ומאוחר שביניהן. על כך, שלא ספק היו שני שלבים (לפחות) בפרשת הגזירות עיין עתה ליברמן, שם, עמוד רכז, ואין ממש בדברי גייגר, שם, עמ' 143–144. אף אין ספק, שהגזירות היו רק על מצוות עשה בלבד. עם זאת עלי לתקן בפרט אחד מה שכתבתי במאמרי רדיפות, עמ' 100, הערה 54*. הדברים מילמדנו, המובא בערוך, ערך עצב, אכן מדברים ב'דורו של שמד', היינו בגזירות-השמד של הדריינוס, והם מעידים על כך, שניתנה מצד השלטונות אפשרות של 'חזרה בתשובה', כביכול, לעוברים על הגזירות, ממש כשם שנהגו הרומיים בנוצרים בביתניה בימי פליניוס הצעיר וטריינוס (איגרות, כנ"ל [לעיל, הערה 41], [97]96–[98]97), וכמו שכבר העיר ליברמן, המרטיירים, עמ' 431, הערה 125, וביתר פירוט במאמרו רדיפות, עמוד רכט.

46 וכמות שעולה מעידותה של המשנה, תענית ד ו, שחריש-העיר (ירושלים), היינו טכס יסודה של Aelia, לא קדמה לחורבן ביתר. ואילו סיומו של מעשה הבניין, היינו העמדת הצלם (effigies) בהיכל יופיטר, בא עוד מאוחר יותר, כעידותה של המשנה, שם, שם, ה: 'ושרף אפוסטומוס את התורה והעמיד צלם בהיכל'. שריפת-התורה על-ידי אפוסטומוס (= Postumus [או Postumius]; השווה גרסאות טובות במשנה שבבבלי, תענית כו ע"ב: 'פסטמוס' בכ"י מינכן 141, 140; 'פוסטמוס' בכ"י ותיקנה 487 – על-פי מהדורת מלטער, נויק תר"ץ, עמוד 122) היתה, כנראה, שריפת ספר-תורה כעונש על הפרתה של גזירת-השמד, שאסרה ללמד תורה, וכמות שאירע לה' חנינה בן תרדיון, שנשרף וספר תורה עמו, ונתקיים בו מה שהזכירו רבי יוסי בן קיסמא (בבלי, עבודה זרה יז ע"ב–יח, ע"א; השווה גם ספרי לדברים, שז [מהדורת פינקלשטיין, עמוד 346]; שמחות ח, יב [מהדורת היגער, עמ' 157–159]); ועל כך, שהעונש על עבירה זו, כמו על קריאה בתורה, היתה מיתת-שריפה, עיין דברי רבי נתן במכילתא (דברי ישמעאל), בחודש ו (מהדורת הורוויץ-רבין, עמ' 227): 'מה לך יוצא לישרף? – על שקראתי בתורה', ויפה ביאר מקור זה ליברמן, רדיפת, עמוד רטז ואילך; וביקורתו של גייגר, הגזירה, עמוד 144, הערה 27, כנגד ביאורו, אין בה טעם. מכל מקום 'העמיד צלם בהיכל' (עיין: י"ב אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח, עמ' 113–114) אינו קודם לשריפת התורה.

47 עיין: א' שליט, דרכי הפוליטיקה המזרחית של רומי מגירון עד טריינוס, תרביץ, ז' (תרצ"ו), עמ' 159–180; הנ"ל, היהודים ערב פולמוס טריינוס, סיני, ו' (ת"ש), עמ' שס"ז–שפ"א.

נצטרפו לה השילוב של קנאות מדינית ותעתועי החזון המיסטי האפוקליפטי של העמדת קטסטרופות קוסמיות, שסופן גאולת ישראל, מול התפיסה האוטופית של המלכות-בכיפה (קוסמוקרטיה) הרומית.⁴⁸ אולם, לעומת זאת, למרד בר־כוכבא לא קדמו קונסטלציה מדינית או צבאית עדינה באימפריה הרומית אף לא אקטיוויסם קנאי או התעוררות אפוקליפטית קטסטרופלית. בן כוסבה גופו לא היה בו ולא נתלה בו אף שמץ מהווייתו של מיסטיקן ואפוקליפטיקן.⁴⁹ כאן נכפה המרד בכורח הנסיבות — גזירת המילה (ואולי גם ההחלטה על בניית Aelia). ייתכן, שלנגד עיניהם של המורדים עמד כאן גם התקדים ההיסטורי של מרד החשמונאים. על אף, ואולי דווקא על שום, אי־ידיעה של ממש של הפרטים ההיסטוריים־גרפיים המדויקים של מרד החשמונאים, שנשכחו ונתעמעמו זה כבר⁵⁰, נתעורר הלב לאור מאורעות העבר, וביותר לאור ההצלחה⁵¹, אלא שהפעם נכשל המרד. הגזירות אינן, אפוא, עניין להשתוללותו של פרוקונסול מקומי. את כל־הפרשה כולה — על השתלשלותה ומניעתה המורכבים⁵² — יש לראות ראייה אחידה לאור ההתעצמות שבין עם ישראל לבין האימפריה הרומית ושלטונה המרכזי. כך ראו אותה הן היהודים הן הדרייגוס בשעה ההיא וזה הוא אף מקומה הנכון בהיסטוריה.

48 ההתעוררות המשיחית־האפוקליפטית ערב המרד הגדול מתוארת בהרחבה בכתבי יוסף בן־מתתיהו; ועל ימי טרייגוס עיין: 'י' גוטמן, מלחמות היהודים בימי טרייגוס, ספר אסף, ירושלים תשי"ג, עמ' 149—184.

49 עיין: א"א אורבך, בספרו הנ"ל (בהע' 14), ירושלים תשכ"ט, עמ' 604—607.

50 עיין ומה שכתבתי במאמרי: תפיסת ההיסטוריה אצל חז"ל, דברי הקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות, ג', ירושלים תשל"ז, עמ' 139—142.

51 השווה: מ' שטרן, במאמרו: The Hasmonian Revolt and its Place in the History of Jewish Society and Religion, Cahiers d'histoire mondiale, XI (1968), p. 106

52 על המניעים הדתיים במדיניות האימפריאלית הרומית עיין: A. Zwaenepoel, 'L'inspiration religieuse de l'impérialisme romain,' *L'Antiquité classique*, XVIII (1949), pp. 5—23.